

szedésű, ezzel szemben a második levél végig eltérő. Az ajánlásban szereplő osztrák fejedelmi cím elhagyása nem csupán két sor újrasedését vonta maga után, ahogy ezt a szakirodalom eddig tudta, hanem az „a” füzet első és a vele összefüggő nyolcadik levelének mind a négy lapját.

Ebből az első pillanatban furcsa szedési megoldásból azonban bizonyos következtetéseket lehet levonni. A „v” füzet esetében a bővebb változatban az eltérő szedésű második levélnél feltehetően még hosszabb szövegre voltak elkészülve. Ezért jelölték nyilván a második levelet a „v₂” signatúrával. Feltételezték, hogy a szöveg legalább még egy levelet fog igénybe venni. Az első füzet említett két levelének teljesen eltérő újrasedése MÁTYÁS király osztrák címének kihagyása miatt arra mutat, hogy ezt a kifejezést csupán utólag, az ív kinyomása és a szedés szétdobása után vették észre. Ezt a következtetést a vízjelek is megerősítik: a bővebb változat „a” füzetének valamennyi ívében azonos vízjel szerepel, míg a rövidebb változat a₁ + a₃ ívének papírjában ettől eltérő. A német olvasók vagy magának a császárnak érzékenységét elkerülendő tehát, akinek e rövidebb változatot szánták, újra kellett szedni és nyomni e négy lapot, hogy MÁTYÁS osztrák fejedelmi címe eltűnjék az ajánlásból.

A fenti apróbb megállapításokat azért kötöttük egy csokorba, hogy igazoljuk, érdeemes a már ismert, régi nyomtatványainkat behatóbb vizsgálat alá vonni, mert azok esetleges eltéréseiből érdekes következtetéseket lehet levonni, a mi esetünkben a korabeli cenzúráról, könyvkereskedelemről és nyomdászfogásokról.

BORSA GEDEON

Heltai Gáspár papírmalma. A HELTAI Gáspárral foglalkozó, viszonylag terjedelmes irodalom már régóta számon tartja, hogy ez a jeles litterator és egyben élelmes üzletember Kolozsvárt papírmalmot is létesített. Bár nyilvánvaló, hogy e papírmalom felállítása és ennek további sorsa HELTAI könyvkiadói tevékenységével kapcsolatos, arra jellemző, e vállalkozására a kutatás meglehetősen kevés figyelmet fordított. Mindjárt az alapítás időpontját illetően is bizonytalankodás figyelhető meg mind a legjobban érdekelt magyar, mind pedig a román és a szász szakirodalomban. A legfrissebb munkák is közelebbi időmeghatározás nélkül általában az 1560-as évekre teszik a papírmalom létesítését.¹ Akad azonban óvatos szövegezés is, amely úgy érthető, mintha a papírkészítés Kolozsvárt nem sokkal 1587 előtt indult volna meg.²

Nyilvánvaló, hogy a papírmalom létesítése azt az időpontot jelzi, amikor HELTAI nagyszabású kiadói tevékenysége kibontásába kezdett. A terjedelmesebb kiadványoknak az olesőbb papír volt az egyik előfeltétele. Egy papírmalmot azonban nem csupán egyetlen nyomda szükségleteire alapozták. A brassóit két évtizeddel később követő kolozsvári papírmalom létesítése egyben az erdélyi társadalom gyorsan fokozódó papírigényét, ez pedig az erdélyi íráskultúra öregbedését sejteti.³ Kívánatos tehát, hogy minél pontos-

¹ SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári könyvdíszek*. Művészettört. Ért. 1957. 141. l. — FRIZ József: *A magyar könyv története*. Bp. 1959. 89. l. — HELTAI Gáspár: *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus*. Bp. 1951. (STOLL Béla bevezetésével) X. 1. — SZÉKELY Erzsébet: *Heltai Gáspár válogatott munkái*. Bukarest, (1957) 14, 375. l.

² PASCU, Stefan: *Meşterugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. Bucureşti, 1954. 227. l.

³ A korábbi helyzetre és egyben a szükségletek gyors fokozódására jellemző a Szeben város által 1555-ben tervezett papírmalom sorsa. Amikor ugyanis JÖRG Papiermacher elkészítette a malom épületét, a város átadta azt a posztókészítőknek azzal a meg gondolással, hogy egy ványoló több hasznot fog hajtani, mint a papírkészítés. A szebeni polgárok állásfoglalása még inkább kiemeli HELTAI egyéni vállalkozásának

sabban tisztázzuk HELTAI papírmalmának keletkezési idejét. E kicsiny részletkérdés felvetését a magyar nyomdászat- és könyvtörténet készülő szintézise teszi időszerűvé. Helyes volna ugyanis, ha az új összefoglalásba a XVI. századi magyar könyvkiadás nagyra értékelt kolozsvári műhelyével kapcsolatosan ebben a tekintetben is az eddiginél pontosabb értesülések kerülnének be, és válnának ezen a réven általánossá az irodalomban.

A HELTAI papírmalmával kapcsolatos tájékoztatlanság annál érthetlenebb, mert JAKAB Elek várostörténeti monográfiájának megjelenése óta magyar fordításban könnyen hozzáférhető volt a kolozsvári papírkészítés tervének első felmerüléséről tájékoztató adat.⁴ JAKAB forrásidézetét BORBÉLY István változatlanul átvette HELTAI-ról készített életrajzába.⁵ Néhány esztendővel ezelőtt pedig PIRNÁT Antal a kolozsvári városi jegyzőkönyvben olvasható 1560. december 29-i bejegyzés eredeti latin szövegét is mindenki számára elérhetővé tette.⁶ Ennek ellenére ez az értesülés — úgy látszik — nem került be a magyar nyomdásztörténet közismert tényanyaga közé.

Az eredeti latin szövegből a következők derülnek ki: 1. HELTAI JÁNOS ZSIGMOND fejedelemtől engedélyt nyert papírmalom építésére; 2. ezt a malmot saját hasznára kívánta létesíteni, nem pedig a város számára, miként ezt JAKAB és BORBÉLY fordítása állítja; 3. HELTAI 1560. végén már a helyet is kiszemelte az építkezésre, melyhez a téli hideg enyhültével mindjárt hozzá akart kezdeni.

Amint ismeretes, HELTAI arra törekedett, amikor HOFFGREFF halála után 1559-ben végérvényesen átvette a kolozsvári nyomdát, hogy azt, a reformáció szolgálatába állítva, „az eklézsia minden kiváló haszná”-val folytassa munkáját.⁷ 1560-ban tehát magyarra fordította és kiadta a zsoltárokat (R. M. K. I. 41.—310 levél). A következő esztendőt az *Új Testamentum* lefordítása és kinyomtatása vette igénybe (R. M. K. I. 51. — 582 levél). E könyvével kapcsolatosan más jele is található annak, hogy HELTAI új utakra készült terelni kiadói vállalkozását. *Új Testamentum*át ugyanis már nem az 1560-ban még használt, HOFFGREFF-féle kopott betűkkel, hanem újonnan beszerzett, elegáns és az ún. Elzevir-típusokhoz hasonló gömbölyű antikvával szedette.⁸ Nagyszabású és az egész magyar nyelvterületen sikerre számítható, keresett reformatori kiadványok, új betűkészlet vásárlása külföldről, a fejedelmi hatalommal való együttműködés kiépítésére való törekvés — egyaránt arra utalnak, hogy HELTAI a kolozsvári nyomdátóműhely végleges birtokbavétele után nagy tervekkel forgatott a fejében. Ezeknek során merülhetett fel benne a gondolat, hogy saját papírmalom létesítésével is biztosítja könyvkiadói tevékenységének kiszélesítését. Terveit HELTAI, hihetőleg, a JÁNOS ZSIGMOND és FERDINÁND között ekkor folyó tárgyalásoktól remélt békére alapozta. Ez ugyanis jelentősen megnövelte volna a kolozsvári nyomda magyar nyelvű kiadványainak piacát.

Talán az is elárul valamit HELTAI terveinek szokatlanul merész méretei felől, hogy a papírmalom létesítésének a drága új típusok meghozatásával egyidejűleg vágott neki. Az egykorú brassói és szebeni adatok ugyanis azt mutatják, hogy egy papírmalom emelése a XVI. századi Erdélyben meglehetősen költséges vállalkozás volt. Amikor

újszerűségét. Vö. TEUTSCH, Friedrich: *Zur Geschichte des deutschen Buchhandels in Siebenbürgen*. Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels VI (1881). 21, 55. l. — GOLDENBERG, Samuil: *Moara de hârtie din Sibiu în secolul al XVI-lea*. Studii 1960. nr. 1. 113—118. l.

⁴ JAKAB Elek: *Kolozsvár története*. Bp. 1888. II. 181. l.

⁵ BORBÉLY István: *Heltaí Gáspár*. Bp. 1907. 43. l.

⁶ PIRNÁT Antal—VÉGH Ferenc: *Új adatok Heltaí Gáspárról*. Irod.-tört. Közl. 1956. 69—70. l. PIRNÁT itt, JAKAB Elekkel szemben, helyes érvekkel bizonyítja, hogy a bejegyzés nem 1561-ben, hanem 1560-ban kelt.

⁷ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1929. 82. l.

⁸ I. m. 84. l.

ugyanis Brassó város 1561-ben a papírmalmát bérbe adta Hans ZIPSERnek, az új vállalkozótól 1163 forintot követelt az építési költségek visszatérítése címén.⁹ Szeben város 1573-ban létesített talmási papírmalmának felépítése viszont 1233 forint 63 dénárba került.¹⁰ Hozzávetőleg ugyanekkora összeg befektetését kívánhatta meg a kolozsvári vállalkozás is. HELTAI mégis egymagában vállalkozott arra a lépésre, amelyet a brasóiak és szebeniek városuk erőforrásaira támaszkodva tettek meg. Mindez szintén megerősíti azt, hogy HELTAI valóban a korabeli Erdélyben még szokatlan, új utakat járó üzletember volt. Ez a kockázatokat is vállaló, új értelemben vett polgári vállalkozókedv biztosította a kolozsvári nyomda számára a viszonylagos függetlenséget. Ez pedig lehetővé tette, hogy a HELTAI-nyomda válhasson a haladó szellemű magyar könyvkiadás XVI. századi központjává.

A kolozsvári könyvkiadás fellendítéséhez azonban nem a papírmalom felépítése, hanem az elavult betűkészlet kicserélése volt a sürgősebb feladat. Erre HELTAI 1560 legvégén vagy még inkább 1561 tavaszán keríthetett sort. Ez utóbbi évben HELTAI nem annyira a nyomdaműhelyre tett bizonyára jelentős kiadásai, hanem inkább az Erdély és Magyarország közötti béke kilátásainak hirtelen megromlása tarthatták vissza attól, hogy teljes erővel nekilásson papírmalma felépítésének. HELTAI ugyanis ekkor sem állhatott pénz dolgában szűkösön, hiszen 1560 februárjában — tervezett nyomdai beruházásai ellenére — 800 frt-ot kölcsönzött városának középítkezésekre.¹¹ 1562 elején azonban — amikor pedig az *Új Testamentum*ából befolyó összegek is könnyítették volna az építkezést — a körülmények HELTAI terveire nézve mégis kedvezőtlenül alakultak. Még mielőtt a téli hideg megenyhült volna, BALASSI Menyhárt árulása következtében ismét felborult a béke. Az újrakezdődő ellenségeskedések során az erdélyi hadak már 1562. március 4-én Hadadnál megsemmisítő vereséget szenvedtek a császáriaktól. Kolozsvárt a tavasz a várható ostromra való felkészüléssel telt el. Mindenkit beköltöztettek a falak mögé, amelyek elé sebtében védőműveket emeltek. Ilyen körülmények között HELTAI egyelőre nem is gondolhatott terve megvalósítására. Az 1562. esztendő és a következőnek is az első fele Kolozsvárt — amint a városi levéltár adatai bizonyítják — háborús félelmek között, a székely felkelés és a fejedelem elleni összeesküvés feszült hangulatában múlt el. Ez lehet a valóságos oka a HELTAI-nyomda ezévi viszonylagos pangásának is, nem pedig az — amint GULYÁS feltételezi —, hogy az *Új Testamentum* kiadásához fűzött nagy reményei nem váltak be, és anyagilag kimerült.¹² A fentiekből láthattuk már, hogy HELTAI nyomdája anyagilag sokkal jobban megalapozott volt, semhogy egyetlen mégoly költséges kiadvány kimeríthette volna. Valóban, amint az erdélyi viszonyok 1563 nyarára kissé megszilárdultak, HELTAI újból nekilátott terve megvalósításának, és rövidesen fel is építette papírmalmát.

Az erre vonatkozó értesítés MARCUS Boldizsár (Balthasar Marci) besztercei szenátornak Wittenbergben orvostudományt tanuló öccséhez, Andrásához, 1563. szeptember 19-én Kolozsvárról írt levelében maradt fenn.¹³ A szenátor ekkor azért járt

⁹ GOLDENBERG, *i. m.*, 114. l.

¹⁰ TEUTSCH, *i. m.*, 61—62. l. — GOLDENBERG, *i. m.*, 115. l. — Vö. IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon*. Magy. Könyvszle. 1932/34. 17—19., 51. l.

¹¹ PIRNÁT—VÉGH, *i. m.*, 68—69. l.

¹² JAKAB, *i. m.*, II. 119—120. l. — Kolozsvár város lvt. *Számadáskönyvek*, I. csomó, VII. köteg, pag. 55—59. — GULYÁS, *i. m.*, 85. l.

¹³ FISCHER, Georg: *Geschichte des Bistritzer ev. Gymnasiums A. B. bis zum Jahre 1762*. Programm des evang. Obergymnasiums A. B. zu Bistritz (Siebenbürgen). Bistritz, 1859. 81. l. Minthogy a levél eredetijét Beszterce városnak a kolozsvári Állami Levéltárban őrzött levéltárában ma már nem sikerült megtalálni, az idézet első két mondatában előforduló, nyilvánvalóan hibás *myr* és *was* szót az értelemlnek megfelelő *wyr*-re és *war*-ra javítottuk.

Kolozsvárt HELTAMál, hogy külföldi összeköttetései legyen segítségére testvérének szánt pénzösszeg kijuttatásában. Ezzel kapcsolatosan közli öccsével a következőket:

„Als wyr dar quamen, szo war noch nimans da. So redetten wyr mith dem Herr Kasper, der nam es auff sich vnd verhiess vns endlich die sach aus czw richtten szo guth als wen wyr selber verhanden weren. Vnd er maynth auch Johannem (Schespurger) mith czw schikken *bis gegen Krock nach knechten czurr pappyr myell*. Vnd Herr Kasper wirdt dir auch selber schreiben peim goldt wem er es geben wirdth vnd wem dw es wartting szein soldth.”

E levélben tehát arról értesülünk, hogy HELTAI a nyomdai, kiadói és könyvkereskedelmi ügyekben bizalmas munkatársát, SCHESSPURGER (alias SCHUTH) Jánost ekkor szándékszik Krakkóba küldeni a papírmalomhoz szükséges munkásokért. Elképzelhető, hogy 1563 szeptemberében már állott a kolozsvári papírmalom, és HELTAI ekkor csak segéderőket keresett a termelés megindításához a papíroszináló mester pátriájából és ismeretségi köréből. Valószínűbb azonban, hogy az építkezésre csak a krakkói út után, 1563 őszén és telén került sor. Arról azonban már kétségtelen bizonyosragú adat szól, hogy 1564. április 23-án a papírmalom ott állott a Szamos közelében,¹⁴ és készítményei legkésőbb ez év szeptemberének közepére általánosan forgalomba kerültek. Szeptember 22-én ugyanis JÁNOS ZSIGMOND fejedelem Kolozsvárról már HELTAI malmanak vízjegyét viselő papíron oklevelezett.¹⁵ Október 5-től fogva CSÁKY Mihály kancellár, a város bírása, a Kolozsváron tartózkodó szebeni bíró és több más itt megforduló személy is az új malom papírját használta.¹⁶ November elején már Gyulafehérváron is kolozsvári íróanyaggal volt felszerelve a fejedelmi kancellária.¹⁷ Ezzel szemben az általunk látott HELTAI-kiadványokban csak 1565 óta tűnik fel a kolozsvári vízjegy.¹⁸ Az elmondottakból tehát kétségtelen, hogy HELTAI papírmalmának létesítését 1563 őszére és telére, működésének kezdetét pedig 1564 tavaszára kell tennünk. Az idézett levél alapján azt is bizonyosan állíthatjuk, hogy HELTAI papírmalmát, akár a brassói, lengyelországi (hihetőleg német) mesterek építették fel; így a kolozsvári papírkészítés szintén a Krakkó vidékén szokásos technikával és módon indult meg.

Nem kívánunk elébe vágni azoknak a papírtörténeti vizsgálatoknak, amelyeket a R. M. K. új kiadásának előkészítése kapcsán az arra illetékesek bizonyára elvégeznek majd. Fel szeretnők azonban hívni e munka résztvevőinek figyelmét arra, hogy a HELTAI-féle papírok vízjegyével kapcsolatosan sem egészen pontos az irodalomnak az az állítása, miszerint a kolozsvári készítmények jelölésére a tulajdonos nevének kezdőbetűit (*C. asparus H-eltai*) használták.¹⁹ A kolozsvári városi levéltár anyagában és a Kolozsvárott található HELTAI-kiadványok papírjain végzett tájékozódó jellegű vizsgálódásaink is azt mutatták, hogy HELTAI papírmalma különböző vízjegyeket használt.

Ezek között a *C. H.* monogram önmagában szintén előfordulhatott ugyan, de csak rendkívül rövid ideig vagy pedig az általunk vizsgálnál későbbi időszakban. Magunk ezt a vízjegyet csupán Kolozsvár város levéltárának egyik XVII. század eleji csomójában fekvő egyetlen íven találtuk meg.

¹⁴ 1567-ben egy tanú így vall: „... anno tercio, in profesto Sancti Georgii vidisset testis quandam [sc. feminam] versus *molam papiraceam* usque ad lumbos valde madide currentem flumen transysse . . .”. Kolozsvár város lvt. *Protocolla iudiciaria III/L.* pag. 73/a. Hibás keltezéssel közli: KOMÁROMI Andor: *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára*. Bp. 1910. 14. l.

¹⁵ Beszterce város lvt. 61/1564. szept. 22.

¹⁶ Beszterce város lvt., 67/1564. okt. 5, 70/1564. okt. 10, 76/1564. okt. 18, 78/1564. okt. 28.

¹⁷ Beszterce város lvt., 83/1564.

¹⁸ R. M. K. II. 97. sz.

¹⁹ STOLL, *i. m.* X. 1. — SZÉKELY, *i. m.* 375 l. — FITZ, *i. m.* 89. l.

A HELTAI-papírmalom általánosan használatos vízjegyei közül a legkorábbi a tudás édenkerti fáját szimbolizáló növényt ábrázolja pajzsba foglalva úgy, amint azt 1575-től fogva HELTAINÉ, majd pedig 1592-től kezdve, némileg eltérő kivitelben, fia is nyomdászjelvényként használta.²⁰ A fa törzsétől jobbra és balra — akárcsak a *Magyar Krónika* ismert zárólécén — ott látható a HELTAI nevére utaló *C.* és *H.* betű.

Ugyanez a vízjegy, mindjárt a papírmalom legkorábbi termékei között, előfordul kisebb méretben, némileg eltérő alakú pajzsban és általában elmosódottabb körvonalakkal. Így pl. mindjárt az 1565-ben nyomtatott MÁTYÁS királyról szóló krónikában.

Megfigyelésünk szerint ez a két vízjegy a kolozsvári papírmalom termékein kb. id. HELTAI Gáspár haláláig (1574) fordul elő. A *C. H.* monogram következetes használata a vízjegyekben HELTAI részéről talán még valószínűbbé teszi CZÓBEL Ernőnek és GULYÁSnak azt a feltételezését, hogy a kolozsvári officina első kiadványának tekinthető *Váradí Regestrum* kolofonjában olvasható *G. H.* monogram valóban nem HELTAI, hanem Georgius HOFFGREFF nevét takarhatja.²¹

HELTAI özvegyének idejében a nyomda első jelvényéül szolgáló kolozsvári város-címert tették meg a papírmalom vízjegyének, az eddigi vízjegyet pedig a kiadványok jelzésére szolgáló nyomdajelvényként hasznosították. A két jelvény együttes ábrázolása az előbb említett 1575. évi zárólécen éppen erre a kettős (nyomda- és vízjegy) cserére utalhatott.²² A HELTAI-műhely általunk látott kiadványaiban az új, városcímeres vízjegy — teljes bizonyossággal azonosítható módon — 1579-től kezdődően fordult elő.²³ Ennek a vízjegynek szintén több változata volt, melyek egyidejűleg is előfordulnak ugyanabban a könyvben. E vízjegyek között, a címerpajzs méretei szerint, két változat állapítható meg. Ezek ismét aszerint különböznek egymástól, hogy a pajzs kihajló felső díszében *H. B.*, *B. V.*, *V. K.*, illetve *V. B.* monogram fordul-e elő. Végül van olyan változat is (megfigyelésünk szerint a XVII. század elejétől kezdve), amelyik a városcímert pajzs nélkül és egészen kicsiny méretben ábrázolja.

Az előbb felsorolt monogramok közül csupán a *H. B.*-ét értelmezhetnők HELTAI Borbála nevű leányának, a papírmalmot 1587-ben tényleg birtokló özv. HERTEL Péter-nének névkezdőbetűiként.²⁴ Hihetőbbnek látszik azonban az, hogy e szíglák mögött nem a tulajdonosok, hanem a papírmalom bérlőinek neve rejtőzhetik. HELTAI özvegyének halála után ugyanis — úgy látszik — a nyomda ifj. HELTAI Gáspár tulajdonába került, a papírmalom azonban már más családtagnak jutott osztályrészül. A nyomdától elválasztva aztán a papírmalom bérlők kezére kerülhetett, és elindult a fokozatos hanyatlás útján. E bérlő-mesterek nevét azonban egyelőre még nem ismerjük. Csupán annyit tudunk, hogy 1592-ben „Leorinez az papiros chinalo” és „Papiros chinalo Andras” dolgozott a malomban, legkevesebb egy „papiros chinalo zolga”-val együtt.²⁵

²⁰ Hasonmása: BOGDÁN István: *Az első magyar papírmalmok*. Papirip. és Magy. Grafika, 1959. 69. l. GULYÁS, *i. m.* 93., 106. l. SOLTÉSZNÉ, *i. m.* 144., 151. l. FITZ, *i. m.* 95. l.

²¹ CZÓBEL Ernő: *A Heltai-nyomda alapításáról*. Erdélyi Múzeum 1913. 249. l. — GULYÁS, *i. m.* 72. l. — Aligha fogadható tehát el FITZnek e véleményeket figyelmen kívül hagyó álláspontja (*i. m.* 102—103. l.). — Ha helyes BOGDÁN István adatának kelezése (*i. m.* 71. l.), akkor a fejedelmi kancellária már 1564. április 29-én kolozsvári papíron oklevelezett. Az a tény azonban, hogy Kolozsvár város gazdag levéltárának anyagában ez év szeptemberének közepe előttről egyetlenegy HELTAI-papírra írt emlék sem került elő, arra mutat, hogy az új malom termékeinek árusítása a nyár vége előtt nem lehetett általános.

²² GULYÁS, *i. m.* 83. l. — SOLTÉSZNÉ, *i. m.* 144. l. — FITZ, *i. m.* 95. l.

²³ R.M.K. I. 154. sz.

²⁴ JAKAB Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. Bp. 1888. II. 142—143. l.

²⁵ Kolozsvár város lvt. Protocolla iudiciaria V/1. pag. 205.

E soroknak nem volt több céljuk, mint tisztázni, mikor létesült HELTAI papírmalma, és milyen vízjegyeket használt fénykorában. Munkánk során azonban úgy látuk, hogy az üzem későbbi történetével kapcsolatosan szintén hasznos volna az irodalomban meggyökeresedett nézetek felülvizsgálása. Pl. ellenőrzendő lenne, hogy e papírmalom túlélte-e a XVII. század első évtizedében Kolozsvárra szakadt háborús megpróbáltatásokat, illetve azt, hogy a század harmincas éveiben Kolozsmonostoron megletett papírmalom mennyiben tekinthető a HELTAI által létesített üzem közvetlen folytatásának.

A XV. században papirost készítő három erdélyi város, Brassó, Kolozsvár és Szeben gazdag levéltári anyaga lehetőséget nyújtana annak a már általánosabb érdekű kérdésnek az eldöntésére is, hogy a belföldi papírgyártás mekkora mértékben szorította ki a külföldi behozatalt, és meddig terjedt ki az egyes helyi papírmalmok piaca. Az erdélyi papírmalmok esetében tekintettel kellene lennie a kutatásnak a havasalföldi és moldvai íráskultúra alakulására is. Az itteni papírkészítés termékeit ugyanis jelentős mértékben a Kárpátokon túli piac vehette fel.²⁶ A kolozsvári levéltári anyagban tett próbánk azt mutatta, hogy a XVI. század folyamán HELTAI malma a helyi szükségletnek kb. 35—40 %-át fedezhette. Hozzávetőlegesen 30 %-ra tehető a brassói és a szebeni malom együttes részesedése a kolozsvári papírforgalomban; ezen belül viszont a brassói papírárúk voltak döntő fölényben. A fennmaradó 30—35 % külföldről, főként Német- és Lengyelországból behozott papírokra esik. A beszercei városi levéltár anyagában tett próbák viszont azt mutatták, hogy a kolozsvári papírmalom áruai ott is tért hódítottak ugyan, de a kedvelt brassói papírt nem szoríthatták háttérbe. Egyéb jelek szintén amellett szólnak, hogy a szász írásterület lényegében végig megmaradt a brassói és szebeni papírmalmok piacának.

A R. M. K. új kiadását jó alkalomnak látjuk azoknak a rendszeres és messzebb is tekintő papírtörténeti vizsgálatoknak az elvégzésére, amelyeknek hiánya egyaránt fékezője mind a magyarországi, mind pedig a vele szomszédos országok nyomdászati, könyv- és írástörténeti kutatásának.

JAKÓ ZSIGMOND

Újabb megjegyzések a felenyedi papirosalom történetéhez. DANKANITS Ádám-nak közelebről megjelent nagyon érdekes közleményéből megtudjuk, hogy a XVII. század utolsó évtizedeire Felenyeden netalán megszűnt a papirosgyártás, bárha további adatok előkerüléséig mégis csak feltételezhetnők, hogy amiként más intézmények egyes üzem-, meg gazdasági ágaival kapcsolatosan is történt, hogy hol egyesíték, hol pedig különválaszták azok kezelését, sőt DANKANITS-nak az 1710-es évekből származó forrásai határozottan bizonyítják is e malomnak árendába való adását. Éppen ezért mégiscsak megtörténhetik, hogy a kollégiumi diákfőnök nem mindenkor volt a papirosalom jövedelmének és kiadásainak nyilvántartója vagy éppen irányítója. Ismeretes ugyanis, hogy a fehérvári kollégiumnak külön sáfára volt, ezért azután feltételezhető, hogy legalább is egy ideig volt az Enyeden megtelepedett intézetnek is. Ennek következtében tehát e tájban hiába is keresnők a papirosgyártással kapcsolatos bejegyzéseket a szenior számadási tételei között, amiként a XVIII. század első évtizedéből származó adatoknak valóban nincsen is a DANKANITS-tól felkutatott forrásokban semmi nyoma. De a most elmondottakat vehetnők szörszálhasogatásnak is, s ezért valószínűleg DANKANITS-nak

²⁶ PASCU, *i. m.* 228. l.

¹ DANKANITS Ádám: *Adalék a felenyedi papírmalom történetéhez.* Magy. Könyvszle. 1959. 283—287. l.